

Атанас Дерменджиев / Atanas Dermendzhiev

ПРОСТРАНСТВО, ИКОНОМИЧЕСКИ КОНЦЕПЦИИ И МОДЕЛИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ОБЩЕСТВОТО

Space, Economic Concepts and Social Development Models

Abstract: The paper attempts to clarify the nature of space through the lens of geographical science. It has been analyzed as an abstract concept, i.e. a construct that influences social relations. The dynamics of space is clarified through its basic characteristics: territoriality, complexity and concreteness. The main features of space are derived: wholeness, limit, zoning, cyclicity, centripetal and spatial polymorphism. The concepts of polarized economic development are highlighted. Emphasis is placed on models of monocentric and polycentric development, as well as on models based on homogeneous regions.

Keywords: space, economic concepts, economic models, monocentric development, polycentric development.

Пространството

В географията пространствените изследвания се провеждат по разнообразен начин в зависимост от разбирането за пространство. Освен че е реален обект (градски, природен и пр. ландшафт), то е и икономическо, социално, културно, абстрактно пространство, базирано на възприятие, светоусещане, приложимост на идеи, обществена комуникация и т. н.

Абстрактното пространство може да се разглежда като функционална система, формирана на основата на политически, социални и културни взаимодействия. Такъв тип система почти не съществува реално, а се създава като систематична аналитична конструкция на функционална основа.

Пространството като възприятие и идентичност представлява комплекс от материалния свят и нематериалността на социалните отношения, културата, езика. То се формира въз основа на идентичността на индивидуалното самосъзнание.

Като политическо поле на действие пространството има абстрактен характер. То представлява абстрактни земни ареали, ограничени от съответните политически, административни и нормативни граници.

В по-новите социологически теории абстрактното пространство се възприема като социална категория, т.е. създадена от обществото конструкция,

влиеща върху отношенията между членовете в обществената група. Ако едно пространство изпитва дефицит на инфраструктура и работни места, това води до изолираност на тези обществени сегменти, до нов образец на поведение и до нови социоикономически групи с ново „съществуване“. Така според социологията пространството конструира групи, които дотогава не са съществували в обществото¹.

Според Мигелбринк² пространството следва да се възприема като материално обкръжение, като различност и като обществена пространственост. Първото е класическо понятие за географията. Второто е постмодерна версия на географското разбиране на понятието. Главни категории тук са *положение, център–периферия, децентрализираност* и др., водещ е не материалният субстрат, а по-скоро формулирането на определени идентичности или тъждествености. Пространството като обществена пространственост разглежда на първо място взаимоотношенията между „абсолютното“ физическо пространство (още от XVII в.) и по-новото и модерно схващане за понятието. Към тази категория принадлежат и идеите за „обществено пространство“, „пространство на действието“, „на възприятието“, „на социалните системи“ и др.

В обсега на икономическата и социокултурната география попадат и типове абстрактни пространства, открити от К. Волф³, като изживяно пространство, пространството като естествена жизнена среда, социалното и икономическото пространство. В основата на първия тип стои значението му за човешките дейности и възприятията на хората. При това то не е хомогенно и качествено структурирано, а сферата на действие се определя от намеренията на отделните личности.

Вторият тип пространство се разбира като „структура на въздействие на пространството и антропогенните фактори“ (ландшафтно-екологичен подход); като резултат от „исторически изграждащи ландшафта процеси“ (културно-ландшафтно-генетически подход) и като „процесно поле на човешка дейност“ (структурно-функционален, респ. социално-географски подход).

Третият тип пространство е социалното чрез неговото значение за обществения свят като политическа територия и място за социална и културна идентичност, а икономическо – чрез природните ресурси, взаимозависимости, иновации.

Понятието „пространство“ не е статично. Особено динамично то еволюира през последните десетилетия, в условията на глобализация на социално-икономическите, политическите и културните отношения. С усъвършенстване на комуникационните системи пространствените дистанции и различия намаляват все повече и повече. Това е предпоставка за появата на безграничното „кибер-пространство“ и за дискусии относно понятието „край на пространството“⁴.

Пространството е единствената конструкция, в която съществува и се изменя материята. Що се отнася до географското пространство, то представлява достъпната за използване на човечеството част от географската обвивка на Зе-

мята. В този смисъл тази обвивка е по-голяма по обхват географска същност, т.е. пространството се съдържа в нея.

В най-общ план то може да се възприеме като философска концептуална категория, като обективна и всеобща форма на съществуване на географските обекти в пределите на глобалната геосфера.

Сред многобройните определения за същността на географското пространство открояваме това на Б. Колев⁵: „Географското пространство е форма на съществуване, постоянно взаимодействие и изменение на структурно и функционално обвързани географски процеси, явления и обекти, формиращи географски системи, или техни множества в обхвата на територията, земните недра, акваторията и ниската атмосфера в обсега на географската обвивка на нашата планета, които чрез необходимите технологично и технически достъпни потенциали и съдържащите се в тях ресурси формират среда за живот и дейност на обществото“.

Географското пространство може да бъде обект на характеристика и анализ от различен ъгъл в зависимост от заложената цел.

Геопространствената парадигма предполага научен подход на изследване, осъществен през призмата на основните пространствени характеристики – териториалност, комплексност и конкретност.

Вторият подход е свързан с „езика на науката“, предметен чрез възможностите на картографията.

Третият детайлизира сегментите на пространството, ситуирани в географската обвивка и проявяващи се в природна, социална или техногенна среда.

От гледна точка на икономическата и социокултурната същност на пространството извеждаме следните признаци:

1. Цялостност, т.е. взаимозависимост и взаимодействие на всички компоненти на средата, изключващи съществуването на „независими“ и асоциални обекти и явления.

2. Пределност, т.е. лимитираност на географската обвивка.

3. Зоналност, т.е. наличие на сегменти със специфични и неповторими социално-икономически и културни характеристики.

4. Цикличност, възприемана като повтарящи се хронологично и хорологично в средата икономически и социокултурни процеси, чието проявление е относително прогнозируемо.

5. Центростремителност, разглеждана като потребност от контакти на гравитиращи към естествения икономически и социокултурен център/ядро териториални или ареални географски структури и/или системи.

6. Геопространствен полиморфизъм, разбиран като неравномерно разпределение на икономическите и социокултурните явления и тела в географското пространство, появили се и функциониращи в резултат на строго детерминирани и случайни (вероятни) фактори.

Фигура 1. Признаци на пространството

През призмата на тангентиращите географията науки разпространението на геопропространствената парадигма води до появата на резултативни научни направления като например регионална икономика, регионална социология, културна екология и др. Това повишава както теоретичната, така и практико-приложната стойност на географската наука и спомага за географизацията на науките както от природния, така и (още повече) от общественения сектор.

Концепции за поляризираното икономическо развитие

Съществуват множество концепции и модели на пространствената/териториалната организация на стопанството, разработвани преди всичко от пространствената икономика и икономическата география. Подобно на поляризацията в политическото пространство, тук също се реализират концепции и модели на икономическо поляризирано развитие. Част от теориите за локализацията (избор на място за икономическо предприятие) се развива в модели на локализационната структура.

Прилагането на модели за целите на пространствените изследвания е сред основните инструменти за изследване на социално-икономическите процеси. Представлявайки опростена репрезентация на реалността, моделите разкриват пространствените измерения на реално съществуващи процеси и явления.

Пространствените модели имат ключова роля за изясняването на важни въпроси, засягащи различни аспекти на общественото развитие. В зависимост от насочеността им моделите търсят отговори и се стремят към извеждане на закономерности в областта на локализацията на дейности на икономическите сектори, разпределението на населението, размера и разпределението на градските центрове и много други въпроси с пространствено измерение.

Моделите се разглеждат като инструменти, представящи реалността като съвършенства (в смисъла на моделите като идеализация на реалността) и като инструменти за доказване същността на даден процес или явление.

Ключова характеристика на моделите е тяхната селективност, позволяваща минимизиране на влиянието на даден/и фактор/и, елемент/и от реалност-

та. Основна отличителна черта на моделите е техният прогностичен елемент, позволяващ извършването на допускания и прогнози за бъдещото развитие и проявление на изследваните обекти.

На базата на концепцията „център“ – „периферия“ се отделят две групи модели: на моноцентричното развитие и на полицентричното развитие.

Модели на моноцентричното развитие

Анализът на световните системи изследва еволюцията на социалноикономическите системи, а не отделните общества, за разлика от предишните социологически подходи, в които теориите за социално-икономическата еволюция разглеждат развитието на предимно отделни общества, а не техните системи. Този световно-системен подход е подобен на цивилизацията, но „отива малко по-далеч“, изследвайки не само еволюцията на социално-икономическите системи, обхващащи една цивилизация, но и такива системи, които обхващат повече от една цивилизация или дори всички цивилизации на света. Този подход е разработен от А. Г. Франк [1980], С. Амин [1991], Дж. Арриги [2009], И. Валерщайн [2011] и т.н.

Основният модел на разработената от американския социолог Имануел Валерщайн концепция е *световната икономика* – система от международни отношения, основана на търговията. В допълнение към световните икономики, различните страни могат да се обединят в световна империя, основана не на икономическо, а на политическо единство. И. Валерщайн разглежда историята като развитие на различни регионални световни системи (световни икономики и световни империи), които дълго време се конкурираха, докато европейската (капиталистическа) световна икономика стана напълно доминираща.

Свят-системната теория (англ. world-system theory) на Валерщайн изследва социалната еволюция на системите от общества, а не на отделните социуми, за разлика от предишните социологични подходи, в чиито рамки теориите на социалната еволюция разглеждат преди всичко развитието на отделните общества, а не техните системи. В това отношение свят-системната теория е сходна с цивилизационната теория, но отива крачка напред, като изследва не само еволюцията на социалните системи, обхващащи една цивилизация, но и системите, обхващащи повече от една цивилизация или даже целия свят. Версията на Имануел Валерщайн има и силни географски елементи (изградена е на базата на пространствения модел „център“ – „периферия“), поради което се включва в географските модели за развитие на света.

За родоначалник на свят-системния подход се счита френският историк Фернан Бродел⁶. Неслучайно водещият център за извършване на свят-системни анализи носи неговото име (в гр. Бингхамптън, при университета на щата Ню Йорк, САЩ). Бродел пише за взаимосвързващата всички общества „свят-икономика“. Тя има свой център (със „свръхград“, който през XIV в. е Венеция, по-късно той се премества във Фландрия и Англия, а оттам – в Ню Йорк), второстепенни, но развити общества и периферия. При това търговските комуникации свързват различните региони и култури в едно единно макроикономическо пространство.

Според И. Валерщайн съвременната свят-система се заражда през т.нар. „дълъг XVI век“ (приблизително в периода 1450–1650 г.) и постепенно обхваща целия свят. Дотогава в света съществуват едновременно множество „исторически системи“. Валерщайн ги поделва на два типа: минисистеми и свят-системи (свят-икономики и свят-империи).

Минисистемите са характерни за първобитните общества, те са основани на отношенията на взаимния обмен. Свят-системите (англ. world-system) са характерни за сложните аграрни общества.

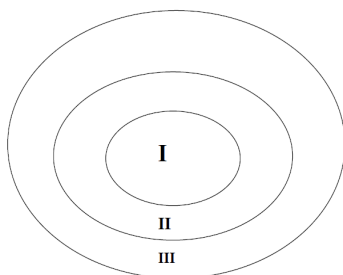
– „Свят-икономиките“ (world-economies) представляват системи на общества, обединени от тесни икономически връзки, влизащи като определени еволюциониращи единици, но не обединени в единно политическо образувание. От XVI в. феодална Европа се трансформира в капиталистическа свят-икономика. Целият съвременен свят днес е една-единствена свят-система – капиталистическата световна икономика. Тя се състои от ядро (най-развитите страни на Запада), полупериферия (през XX век – социалистическите страни) и периферия (Третия свят). Валерщайн въвежда и нов елемент в модела „център-периферия“ – полупериферията. Историята на ядрото е история на борба за хегемония.

– „Свят-империите“ (world-empires) се характеризират със събиране на данъци от провинциите и завладените колонии.

Според Валерщайн всички докапиталистически свят-икономики рано или късно се превръщат в свят-империи чрез политическото им обединяване под властта на една държава. Единственото изключение от това правило е средновековната европейска свят-икономика, която се превръща не в свят-империя, а в съвременна капиталистическа свят-система.

Свят-системният подход се подлага и на критика заради отричането на етапи (стадии) в развитието на световната история и заради неубедителността на неговата екстраполация извън пределите на съвременния капитализъм.

И. Валерщайн представя световната икономическа система в три концентрични кръга (*фигура 2.*): I. *Център* (Англо-Америка, Западна Европа, Азиатско-Тихоокеански регион); II. *Полупериферия* (Посткомунистически реформиращи се страни, нови индустриални страни и развиващи се страни нефтоизносители); III. *Периферия* (останалите развиващи се страни).

Фиг. 2. Модел на световната икономическа система на И. Валерщайн

Глобалното разделение „Север–Юг“. Тази концепция се отнася към традиционното икономическо разделение на света на “богат Север“ и „беден Юг“, т.е. на богати северни и бедни южни страни, на развити и развиващи се страни. Доходите на човек в 20-те най-богати страни в света надхвърлят 37 пъти тези на 20-те най-бедни страни. По оценки на експертите на Програмата за развитие на ООН (ПРООН) в началото на XXI в. общото богатство на 25-те най-богати страни на планетата надхвърля 1 трлн. долара, което се равнява на годишния доход на 2,5 млрд. бедни, т.е. на 47% от населението на света.

По оценки на ПРООН делът на най-богатите страни в световния БВП възлиза на 86%, на средно развитите – 13%, а на най-бедните – едва 1%. Различните темпове на икономически растеж водят до нарастване на разрыва между бедните и богатите страни. Например през 60-те години на XX в. равнището на дохода на човек от населението в страните на Латинска Америка е около 1/3 от средния за една развита страна, а днес той е под 20%. През същия период доходът на една развиваща се страна е около 12% от този на една развита, а днес той е около 5%.

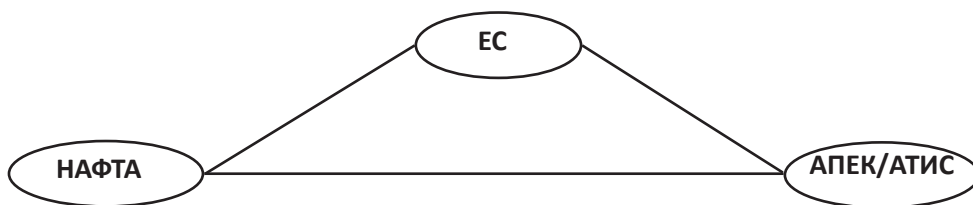
Неравенството в развитието на глобалния Север и глобалния Юг води до това, че основното направление на трудовите миграции в света е тази от Юга към Севера. Неравенството в развитието се сочи от много изследователи като причина за нарастване на антиамериканизма и ненавистта към западната цивилизация сред бедните страни, за популярността на ислямския фундаментализъм и за разпространението на ислямския тероризъм. Нарастването на поляризацията в развитието между богатите и бедните страни води до нарастване на национализма. В резултат бедните народи се опитват да формират държавни обединения, надявайки се сами да развият националната си икономика и да получат истинска независимост.

Контраст в развитието „Север–Юг“ се наблюдава и вътре в някои страни. Типични примери са Северна и Южна Италия, Северна и Южна България, Фландрия и Валония в Белгия, Каталония и Страната на баските и останалата част на Испания, северът и югът на Казахстан и др. Интересно е, че в южното полукълбо тези различия са „обратно“ ориентирани: например в РЮА, Аржентина, Австралия и др. Но изключения има и в Северното полукълбо, например в Скандинавия – в Норвегия, Швеция, Финландия южните части са по-развити от северните (роля на природно-климатичните условия), също така и в Канада.

Освен различията „Север–Юг“ се отделят и различия „Запад–Изток“, които са значителни в някои страни: например Западна и Източна Германия, Западна и Източна Унгария, европейската и азиатската част на Русия и др. Обратно, в Китай по-развита е източната част, също в Бразилия, Австрия, Румъния и др.

Модели на полицентричното развитие. Този тип модели са най-многобройни. Тяхното прилагане започва още през 90-те години на XX в., когато японският теоретик Кеничи Омае⁷ въвежда „модела на Триадата“ (САЩ – Япония – ЕО/ЕС), т.е. трите икономически полюса на света. Около тях се фор-

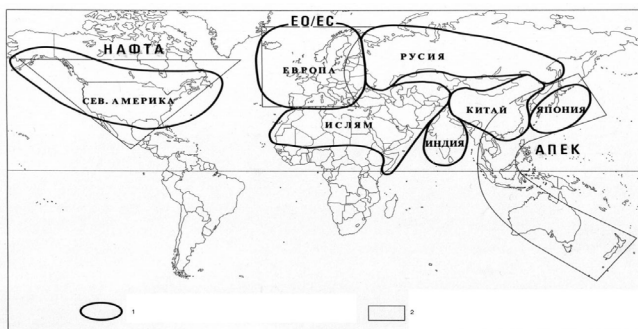
мират главните икономически пространства (централни региони). В началото на новия век Триадата приема следния вид (*фигура 3*): НАФТА (с потенциално включване на цяла Латинска Америка) – ЕС (разширение на изток и юг) – АПЕК/АТИС (вкл. Австралия и Нова Зеландия). При последната пространствена организация това се налага и от все по-нарастващата мощ и влиянието на Китай (от 2011 г. той притежава втората икономика в света).

Фигура 3. Модел на Триадата („трите центъра на световната икономика“) в началото на XXI в.

Немският географ **Галтунг**⁸ конструира модел на многополюсен свят, в който доминират „централни пространства“ (*фигура 4*). Тук се съчетават концепции на икономическата география (големи интеграционни блокове), политическата география/геополитиката (геополитически пространства) и културната география (културни пространства).

1. Геополитическо-културни централни пространства в бъдеще; 2. Големи интеграционни блокове

Фигура 4. Модел на многополюсен свят на Д. Галтунг

Модели на основата на хомогенни региони. От този тип модели вероятно най-известен е „моделът за дуалистичното развитие“, като някои виждат в него инвариант на поляризираното развитие. Светът в него се разделя на „развит Север“ и „развиващ се Юг“ (до 1989 г. в употреба е и подялбата Изток–Запад). Той се прилага най-вече от ООН (Комисията „Север–Юг“). На световната среща по проблемите на социалното развитие в Копенхаген през

март 1995 г. се изтъкват главно диспропорциите в развитието между „богатия Север“ и „бедния Юг“ и се поставя въпросът за намаляването на дистанцията между тях. Като цяло ООН извежда този проблем като главен за ХХІ в. и нейната организация ПРООН разработва стратегия за неговото решение.

Екваторът е условна разделителна линия между Севера и Юга. Френският географ Руфин (1993) счита, че с разпадането на бившия Съветски съюз границата между Севера и Юга („новият лимес“) трябва да се измести по на север, като в Юга автоматично „влизат“ бившите съветски републики от Средна Азия, а също и КНР, Монголия и КНДР (Китай се самоопределя като принадлежащ към Юга).

Реализирането на модела на икономическо глобализиране на света, налаган през последните десетилетия, среща редица препятствия. Очертава се тенденция на прилагане на нова алтернатива – модел на регионализиране на глобализацията.

Ако трябва да разшифроваме неговото съдържание като основен процес в съвременното световно развитие, то е: технологическа глобализация и ресурсна регионализация през призмата на пространственото балансиране и регулиране на обективните обществени процеси.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Стоянов, П.** Немската „организация на пространството“. София: Атласи ООД, 2009.

² **Miggelbrink, J.** Der gezahmte Blick. Zum Wandel des Diskurses über „Raum“ und „Region“ in humangeographischen Forschungsansätzen des ausgehenden 20. Jahrhunderts. Leipzig, 2002.

³ **Wolf, K.** Theoretische Aspekte der räumlichen Planung. – In: Methoden und Instrumente räumlicher Planung. Hannover: Akademie für Raumforschung und Landesplanung, 1998.

⁴ **Seebacher, M.** Raumkonstruktionen in der Geographie. Abhandlungen zur Geographie und Regionalforschung, Band 14. Wien, 2012.

⁵ **Колев, Б.** Националното географско пространство на Република България. София: Херон Прес, 2008.

⁶ **Бродел, Ф.** Световното време. София, 2005.

⁷ **Ohmae, C.** The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy. Collins, 1990; Fontana, 1992.

⁸ **Galtung, J.** Umbrüche im Norden – Verschärfung räumlicher Probleme im Süden? Bochum, 1993.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Амин, С. Империята на Хаоса, 1991 [**Amin, S.** Imperiyata na Haosa, 1991].

Аригги, Дж. Адам Смит в Пекине. Что получил в наследство ХХІ век. Москва: Институт общественного проектирования, 2009 [**Arrigi, Dzh.** Adam Smit v Pekine. Chto poluchil v nasledstvo XXI vek. Moskva: Institut obshtestvennogo proektirovaniya, 2009].

- Бродел, Ф.** Световното време. София, 2005 [**Brodell, F.** Svetovnoto vreme. Sofia, 2005].
- Колев, Б.** Националното географско пространство на Република България. София: Херон Прес, 2008 [**Kolev, B.** Natsionalnoto geografsko prostranstvo na Republika Balgaria. Sofia: Heron Pres, 2008].
- Стоянов, П.** Немската „организация на пространството“. София: Атласи ООД, 2009 [**Stoyanov, P.** Nemskata „organizatsiya na prostranstvoto“. Sofia: Atlasi OOD, 2009].
- Frank A. G.** Crisis in the World Economy, 1980.
- Galtung, J.** Umbrüche im Norden – Verschärfung räumlicher Probleme im Süden? Bochum, 1993.
- Miggelbrink, J.** Der gezahnte Blick. Zum Wandel des Diskurses über „Raum“ und „Region“ in humangeographischen Forschungsansätzen des ausgehenden 20. Jahrhunderts. Leipzig, 2002.
- Ohmae, C.** The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy. Collins, 1990; Fontana, 1992.
- Rufin, J. C.** Das Reich und die neuen Barbaren. Berlin, 1993.
- Seebacher, M.** Raumkonstruktionen in der Geographie. Abhandlungen zur Geographie und Regionalforschung, Band 14. Wien, 2012.
- Wallerstein, I.** The Modern World-System. University of California Press (Re-Print Edition), 2011.
- Wolf, K.** Theoretische Aspekte der räumlichen Planung. – In: Methoden und Instrumente räumlicher Planung. Hannover: Akademie für Raumforschung und Landesplanung, 1998.